

De grootste huiskamer van Nederland Frank van Klingeren's 't Karregat in Eindhoven, 1970–1973

Marina van den Bergen & Piet Vollaard

The Biggest Living Room in the Netherlands Frank van Klingeren's 't Karregat in Eindhoven, 1970–1973

In the Netherlands we are building for tomorrow but still have yesterday's image of society in mind. We are building small Lijnbaans that are pointless, separate shopping centres, separate schools, separate theatres and separate universities. We draw our conclusions from the past, do a little multiplication and make predictions for the future. But trees do not grow up to the sky. What we need is a different pattern of thinking.¹

The Karregat, Frank van Klingeren's multifunctional neighbourhood centre in Eindhoven, is undoubtedly one of the most controversial Dutch buildings of the seventies. It was initially applauded but later mainly reviled. Now – when it is not simply forgotten – it is remembered mainly as a product, doomed from the start, of a social and architectural idealism run riot. Anyone who visits the

We bouwen in Nederland nog steeds aan de toekomst met het maatschappijbeeld van gisteren voor ogen. We zijn bezig met Lijnbaantjes die geen zin meer hebben, aparte winkelcentra, aparte scholen, aparte schouwburgen, aparte universiteiten, we trekken konklusies uit het verleden, vermenigvuldigen wat en doen voorspellingen over de toekomst. Maar de bomen groeien niet tot aan de hemel. Wat we nodig hebben is een ander denkpatroon.¹

Het multifunctionele wijkcentrum 't Karregat van Frank van Klingeren in Eindhoven is ongetwijfeld een van de meest besproken Nederlandse gebouwen van de jaren zeventig, aanvankelijk bejubeld, later voornamelijk verguisd. Het wordt nu – wanneer niet vergeten – vooral herinnerd als een bij voorbaat tot mislukken gedoemd product van een op hol geslagen maatschappelijk en architectonisch idealisme. Wie 't Karregat in zijn huidige toestand bezoekt kan zich het enthousiasme van toen nauwelijks meer voorstellen. Het open landschap is dichtgemetseld en het hart van het gemeenschapshuis – de ontmoetingskuil – ligt er verlaten bij. De critici hadden kennelijk gelijk.

Maar was 't Karregat wel zo'n vreselijke mislukking? Een aantal dingen is inderdaad misgegaan, maar anders dan latere critici ons willen doen geloven is er ook veel geslaagd. De teloorgang van

'T KARREGAT

Karregat in its present state can hardly imagine the enthusiasm of the time. The open landscape has been filled up with buildings and the heart of the community house – the meeting pit – looks deserted. The critics were obviously right.

But was the Karregat such a terrible failure? Several things did indeed go wrong, but contrary to what later critics would have us believe, a lot succeeded too. The collapse of the Karregat experiment coincided with, and was partly due to, the collapse of the social ideal that it so explicitly materialised. But as a blueprint for this lost ideal and as a catalyst for community feeling, the Karregat was in fact a successful project.

The development of the concept for the Karregat design was closely linked to the ideas underlying Herzenbroeken, the new residential district of which the Karregat is the amenity centre.

het experiment 't Karregat viel samen met, en was deels te wijten aan, de teloorgang van het maatschappelijk ideaal waaraan het project zo uitdrukkelijk vorm heeft gegeven. Maar als blauwdruk voor dit verloren ideaal en als katalysator van een gemeenschapsgevoel is 't Karregat wel degelijk een geslaagd project geweest.

De conceptontwikkeling van het ontwerp voor 't Karregat was sterk verbonden met de ideeën die aan de basis stonden van Herzenbroeken, de nieuwe woonwijk waarvan 't Karregat het (voorzieningen)-centrum is. Voor het ontwikkelen van deze wijk zocht de gemeente Eindhoven naar alternatieven voor de als saai en monotoon ervaren grootschalige woonwijken die in de wederopbouwperiode waren gebouwd. Herzenbroeken zou experimenteel van karakter moeten worden; men wilde nieuwe vormen van woon- en werkmilieu realiseren en tegelijkertijd de wijkgedachte laten herleven. De wijk was ook een experiment in samenlevingsopbouw; de bewoners zouden vergaande zeggenschap krijgen over hun wijk en gemeenschappelijke belangen zelf behartigen. De woningbouw zou overwegend uit laagbouw bestaan. Groen zou vanuit het centrum van de wijk de woonbuurten binnendringen en ruimte bieden aan voetpaden en speelweiden.

Begin jaren zeventig lag Herzenbroeken geïsoleerd ten opzichte van de centrumvoorzieningen van

Eindhoven. De gemeente wilde daarom bepaalde wijkvoorzieningen gelijktijdig met de woningen ontwikkelen. Er werd contact gezocht met het pas opgerichte Projectontwikkelingsbureau Amro-Westland/Utrecht. Het is niet te achterhalen wiens ingeving het was, maar tijdens de eerste gesprekken tussen gemeente en projectontwikkelaar ontstond het idee om verschillende soorten voorzieningen, commerciële en sociaal-maatschappelijke, in één gebouw onder te brengen. Later werd besloten dat ook scholen de mogelijkheid moesten krijgen opgenomen te worden in het geïntegreerde dienstencentrum. Door de wijkvoorzieningen en activiteiten te integreren en uit hun geïsoleerde positie te halen hoopte men de contacten tussen de bewoners te vergemakkelijken zodat gemeenschappelijke activiteiten konden ontstaan en het echte buurtleven zich kon ontwikkelen. Op dat moment was er in Nederland maar één architect die ervaring had met dergelijke gebouwen: Frank van Klingeren.

Frank van Klingeren (1919–1999) was in de eerste en voornaamste plaats een conceptueel architect, een man van ideeën. Hij had de gave mensen te enthousiasmeren. Door zijn opleiding en werk-

1

F. van Klingeren geciteerd in 'Vernieuwende Nederlandse architectuur', *Wonen*, 1, 1970, p. 10.

EINDHOVEN

OASE N°57 / 2001

For the development of this district, Eindhoven council sought alternatives to the large-scale residential estates, experienced as dull and monotonous, that had been built in the period of post-war reconstruction. Herzenbroeken was intended to be experimental; they wanted to create new forms of living and working environment and at the same time revive the notion of the neighbourhood. This district was also an experiment in community structure: the inhabitants were to be given far-reaching participation in their district and look after their common interests themselves. The housing would be largely low-rise. Greenery would extend from the centre of the district into the residential neighbourhoods and provide space for footpaths and playing fields. In the early seventies Herzenbroek was isolated from the central amenities in Eindhoven. For this reason the

council wanted to develop certain district amenities together with the housing. They contacted the newly established Amro-Westland/Utrecht project development agency. We can no longer find out whose brilliant idea it was, but during the initial talks between the council and the project developer the idea came up of housing various sorts of amenities, commercial and social, in a single building. It was later decided that schools too should be given the opportunity to be incorporated into the integrated centre. The council hoped that by integrating the local amenities and activities and bringing them out of their isolation, they could make contact between the residents easier, which would give rise to communal activities and the development of true neighbourhood life. At that time there was only one architect in the Netherlands with experience of such build-

ings, and that was Frank van Klingeren.

Van Klingeren (1919–1999) was first and foremost a conceptual architect, a man of ideas. His gift was to inspire people with enthusiasm. His training and experience as a civil engineer meant he was accustomed to translating ideas as directly and plainly into materials and space as possible. It was all about realising the concept as well and as cheaply as possible. These concepts – certainly in the case of community buildings – were usually based on Van Klingeren's ideals concerning a new and open society. He wanted to focus on social matters and at the same time fought against anything privatised and conditioned. Two notions frequently recur in his expositions:

1

F. van Klingeren quoted in 'Vernieuwende Nederlandse architectuur', *Wonen*, 1, 1970, p. 10.

Transparante gevels voor de verbouwingen / Transparent facades before renovation

't Karregat eind jaren zeventig / The Karregat in the late seventies

ervaring als civiel ingenieur was hij gewend ideeën zo direct en onomwonden mogelijk in materiaal en ruimte te vertalen. Het concept zo goed en goedkoop mogelijk realiseren, daar ging het om. Veelal waren deze concepten – zeker waar het ging om gemeenschapsgebouwen – gebaseerd op idealen die Van Klingeren had van een nieuwe, open samenleving. Hij wilde het maatschappelijke centraal stellen en tegelijkertijd streed hij tegen het geprivatiseerde en het geconditioneerde. Twee begrippen komen steeds terug in zijn betogen: storing en integratie of, zoals Van Klingeren het zelf noemde: hinder en ontklontering.

Hinder bevordert volgens Van Klingeren het sociaal contact: waar mensen zo dicht op elkaar zitten dat overlast mogelijk is, ontstaat vanzelf een vorm van verstandhouding. Deze kan uitlopen op vriendschap of op vijandschap, met alle varianten daartussen. Men moet dus afspraken maken, rekening met elkaar houden omdat men elkaar kent. Er zijn risico's van grandioze mislukkingen, maar het kan ook werken met alle winstkansen van begrip, respect en vriendschap, aldus Van Klingeren.²

Onder een klont verstaat Van Klingeren een gevestigde orde met eigen, vaak moeilijk te begrijpen mores: de bejaardentehuizen waar bejaarden dagen nacht zitten, de studentehuizen met alleen studenten, de gekken die in inrichtingen zijn

opgesloten en niet te vergeten de maatschappelijke zuilen die pas in de jaren zestig begonnen te wankelen. Ontklonteren is het doorbreken van dit systeem met de bedoeling verschillende soorten mensen weer met elkaar in contact te brengen. Van Klingeren ziet zijn gebouwen dan ook als werktuigen tot ontmoeting en sociale integratie.

De eerste kans om zijn ideeën te realiseren kreeg Van Klingeren in 1965 met de opdracht voor een gemeenschapshuis in Dronten, de Meerpaal.³ Midden in het centrum van dit pioniersdorp ontwierp hij een agora, een overdekt plein waar van alles kon plaatsvinden: theater, markt, sportwedstrijden, tv-opnames, maar men kon er ook rondhangen en een biertje drinken. De Meerpaal werd een groot succes. Nog voordat het gebouw gereed was werd Van Klingeren gevraagd een agora

2

K. Wiekart, 't Karregat in Eindhoven, een voorbarig experiment', *NRC Handelsblad*, 8 februari 1974.

3

Het ontwerp van de Meerpaal is nagenoeg een exacte kopie van een in 1963 door Van Klingeren ontworpen gemeenschapscentrum voor De Bilt dat nooit is uitgevoerd.

4

Van Klingeren is niet betrokken geweest bij het definitieve ontwerp en de uitvoering. De agora in Lelystad staat op naam van een oud-medewerker van hem, J.A.M. Mulder.

inconvenience and integration, or as he himself said: nuisance and declotting.

According to Van Klingeren, nuisance encourages social contact: where people are so close to each other that inconvenience is possible, a form of understanding arises naturally. This may result in friendship or hostility, or any of the variations between the two. So agreements have to be reached, taking account of each other on the basis of knowing the other. There is the risk of massive failure, but according to Van Klingeren it can also work, with every chance of gaining understanding, respect and friendship.²

Van Klingeren defines a clot as an established order with its own, often poorly comprehensible mores: old people's homes where the elderly sit day and night, student homes where only students live, the lunatics who are locked up in psychiatric hos-

pitals and, not to be forgotten, the social divisions, which only started to be undermined in the sixties. Declotting means breaking down this system with the intention of bringing different sorts of people back into contact with each other. In this light, Van Klingeren sees his buildings as tools for encounters and social integration.

Van Klingeren was given the first opportunity to realise his ideas in 1965, with a commission for a community centre in Dronten, called the Meerpaal.³ At the heart of this pioneers' village he designed an agora, a covered square where anything could happen: theatre, a market, sports competitions, TV recordings, or just hanging about drinking a beer. The Meerpaal was a great success. Even before the building was completed Van Klingeren was asked to design an agora for the new Lelystad.⁴ In the first plan, the idea behind

the Meerpaal was developed to a greater extreme. Virtually all the activities the average Dutchman might pursue outdoors were accommodated here: eating and drinking, sport and recreation, going out and having a party, shopping and going to church.

The Meerpaal can be seen as an 'urban design' building: a covered square partly enclosed by 'buildings' (functions) such as the restaurant and the bowling alley, with an open amphitheatre in the middle of the

2

K. Wiekart, 't Karregat in Eindhoven, een voorbarig experiment', *NRC Handelsblad*, February 8, 1974.

3

The design of the Meerpaal is almost an exact copy of a community centre Van Klingeren designed for De Bilt in 1963, but which was never built.

4

Van Klingeren was not involved in the definitive design and building. The agora in Lelystad is in the name of a former member of his staff, J.A.M. Mulder.

dak op pijlers moeten komen, meer niet. Kunstmatige platanen noemde Van Klinger en ze, plasticen waar je onder kon staan. Paraplu's die bij elkaar schuiven zodat er grotere ruimtes onder ontstaan. 'Ik zie ze zelfs in heel Eindhoven verschijnen als symbolen van een meer humane wereld.'⁵ De open ruimte onder het dak zou door de bewoners ingevuld moeten worden. De bezwaren tegen dit idee waren vooral van klimatologische aard.

't Karregat bevindt zich aan het einde van een langgerekte groenstrook die zich door de wijk slingert. Het centrum is gelegen op een heuvel. Van Klinger en: 'We droomden ervan dat deze hele wijk een ander gedragspatroon zou moeten krijgen en dat de groene zone een soort woonkamer van de wijk zou moeten worden. De karretjes van de supermarkt zouden een soort van witkarren moeten worden die door de moeders na hun inkopen vol omlaag zouden kunnen worden gerold, waarna de kinderen ze weer leeg omhoog konden duwen. Op het keerpunt zouden die kinderen ze dan kunnen achterlaten. Dat inspireerde DeWeyer [medewerker van het architectenbureau] tot de aanduiding van dit station en witkarrendepot als 't Karregat.'⁶

Het uitgevoerde ontwerp betreft een stalen dakconstructie en een gevel. Het dak wordt gevormd door stalen paraplu's die in een raster van 14,40

bij 14,40 meter staan. De paraplu's zelf hebben een grondvlak van 7,20 bij 7,20 meter en bestaan uit een opengewerkte constructie die haar stabiliteit ontleent aan een aan de voet ingeklemde kolom.⁷ Tussen de paraplu's zijn vakwerkliggingtjes geplaatst waarop een houten balkenlaag rust. Het hele leidingenpakket inclusief de sprinklerinstallatie is aan deze balkenlaag opgehangen. In de piramidevormige dakvlakken op de paraplu's zijn daklichten opgenomen, zodat er voldoende daglicht over het landschap wordt verspreid. In de top zit een ventilatiekap. Aan de spanten zijn lichtarmaturen en stralingspanelen voor de verwarming bevestigd, vloer en gevels blijven zo vrij van installaties. De flexibiliteit ten aanzien van de installaties was verdoord. De regenpijpen en de afvoerkanalen voor de mechanische ventilatie werden bijvoorbeeld vervangen door flexibele slangen.

4

Van Klinger en is niet betrokken geweest bij het definitieve ontwerp en de uitvoering. De agora in Lelystad staat op naam van een oud-medewerker van hem, J.A.M. Mulder.

5

'Bois de Boulogne in plan Geestenberg', *Eindhovens Dagblad*, 15 juni 1971.

6

'En hoe nu verder? Een interview met Frank van Klinger en', *Bouw*, 52 (1973), p. 1601.

7

De parapluconstructie had Van Klinger en eerder toegepast bij een sportkantine in Amsterdam.

that winds through the district. The centre is located on a hill. As Van Klinger en said, 'We dreamed that this whole district would have a different pattern of behaviour and that the green zone would become a sort of living room for the district. The trolleys in the supermarket would be a sort of "white trolley" which the mothers would roll down full after shopping and their children would push back up again, empty. The children would then leave them at the turning point. This inspired DeWeyer [employee of Van Klinger en] to name this station and white trolley depot "the Karregat" [the trolley hole].⁶ The design as built is a steel roof construction and a facade. The roof is formed by steel umbrellas in a grid 14.4 metres square. The umbrellas themselves cover a floor area of 7.2 metres square and consist of an openwork construction that

derives its stability from a column clamped in at its base.⁷ Between the umbrellas are latticed joists supporting a layer of wooden beams. All the utilities, including sprinkler system, are suspended from this layer of beams. Skylights have been inserted into the pyramidal roof surfaces of the umbrellas so that sufficient daylight falls on the landscape. At the top is a ventilation cap. Light fittings and radiation panels for the heating are attached to the joists, so that the floor remains free of installations. The flexibility of the installations was taken to extremes. For example, the drainpipes and outlet pipes for the mechanical ventilation were replaced by flexible tubes.

To achieve maximum adaptability the facades and walls were made to be entirely independent of the roof construction. The facade elements consist of rectangular steel cylinders with

galvanised glazing bars that could be filled with a variety of materials: glass, plywood and sandwich boards. Inside, the space was at first filled by an informal system of simple, mostly wooden walls and screens and – only where strictly necessary – enclosed volumes. The principle was that umbrellas could be added on and that the constructions against and under the umbrellas could be built and demolished. All that remains of the idea of spreading the umbrellas over the whole district are a few loosely positioned elements close to the entrance.

5

'Bois de Boulogne in plan Geestenberg', *Eindhovens Dagblad*, June 15, 1971.

6

'En hoe nu verder? Een interview met Frank van Klinger en', *Bouw*, 52, 1973, p. 1601.

7

Van Klinger en had previously employed the umbrella construction for a sports canteen in Amsterdam.

Om een maximale veranderbaarheid mogelijk te maken zijn de gevels en wanden zo gemaakt dat ze volledig onafhankelijk van de dakconstructie zijn. De puien bestaan uit rechthoekige staalkokers met verzinkte glasroeden waarvan de invulling kon variëren: glas, multiplex en sandwichpanelen. Binnen vormt een informeel stelsel van eenvoudige, meestal houten wandjes en schermen en – alleen waar strikt noodzakelijk – afgesloten volumes de eerste invulling. Uitgangspunt was dat paraplu's bijgeplaatst kunnen worden en dat aan de bouwsels aan en onder de paraplu's gebouwd en gesloopt kan worden. Van het idee om de paraplu's over de hele wijk te verspreiden, bleven enkele vrij geplaatste elementen nabij de entree over. Van Klingeren wilde een centrum maken dat een combinatie was van 'maximale openheid en daarnaast maximale flexibiliteit, van het geheel t.o.v. de woonwijk; van de diverse instellingen t.o.v. elkaar; van de onderscheiden activiteiten binnen elke instelling'.⁸ In een eerste ontwerp plaatste hij verschillende voorzieningen schijnbaar willekeurig in het gebouw: de kindercrèche lag bijvoorbeeld naast het café en de muziekschool. Middelhoge lintachtige objecten markeren de overgang tussen de verschillende voorzieningen. In het midden van het complex is een plein bedacht dat dienst kan doen als sportzaal, marktplein of wijkcentrum. Aan de ene zijde van het

plein bevindt zich het winkelgebied, aan de andere zijde het schoollandschap, de eerste Nederlandse school zonder muren.

Uiteindelijk bleek dat er minder winkelruimte nodig was dan voorzien en er werd in het westelijk deel ruimte gereserveerd voor het sociaal-medisch centrum, de bibliotheek, het buurthuis en het café. Het hart van 't Karregat, letterlijk en figuurlijk, wordt gevormd door het gemeenschappelijk ontmoetings-centrum 'de kuil'. Daaromheen liggen de scholen en een gymnastieklokaal.⁹ Tussen de bijzondere en de openbare scholen is sprake van een zekere ruimtelijke scheiding, maar tussen het kleuteronderwijs en het lager onderwijs is deze er niet.

Aan het begin van het nieuwe schooljaar in 1973 werd 't Karregat feestelijk in gebruik genomen. Voor vier miljoen gulden heeft Herzenbroeken 40.000 m³ geklimatiseerde ruimte gekregen. Niets meer en niets minder. Dat het gebouw niet werd ervaren als een grote lege doos is deels toe te schrijven aan de gekromde vormen die Van Klingeren binnen toepaste voor bijvoorbeeld de bibliotheek en de bar, en aan de kunsttoepassing van Pierre van Soest, de beeldend kunstenaar met wie Van Klingeren altijd nauw samenwerkte. Van Soest ontwierp het kleurenschema voor de paraplu's, plaatste en beschilderde de – willekeurig over de vloer verspreide, 'hinderende' – keien en ontwierp de baffles

Van Klingeren wanted to create a centre that was a combination of 'maximum openness and also maximum flexibility, of the ensemble with regard to the residential district; of the various organisations with regard to each other, and of the distinct activities in each organisation'.⁸ In his first design he positioned several amenities apparently at random inside the building: the crèche was next to the café and the music school, for example. Ribbon-like objects of medium height mark the transition between the various amenities. In the middle of the complex a square was designed which could be used as a sports hall, market square or neighbourhood centre. On one side of the square is the shopping area, on the other the school landscape, the first Dutch school without walls.

In the end it turned out that less shop space was needed and in the western section space

was reserved for the social-medical centre, the library, the community centre and the café. The heart of the Karregat, literally and figuratively, was formed by the community meeting centre called 'de Kuil' [the pit]. Around this lie the schools and a gym.⁹ There is some notion of a certain spatial distinction between the denominational and state schools, but there is none between the nursery and primary education.

The Karregat was festively opened for use at the start of the new school year in 1973. Herzenbroeken gained 40,000 m³ of air-conditioned space for four million guilders. No more and no less. The fact that the building was not experienced as a huge empty box is partly due to the curved forms Van Klingeren used on the interior for such things as the library and the bar, and to the artistic additions by Pierre van Soest, the artist with

whom Van Klingeren always closely worked. Van Soest designed the colour scheme for the umbrellas, laid and painted the cobbles – placed randomly over the floor and forming a 'nuisance' – and designed the acoustic panels in the form of sausages entwined in the steel construction. Although it had first been conceived as a shopping centre in which space would also be made for social amenities, in the end more than half was used for schools and only 18% for shops.

The expectations of the new neighbourhood centre were high. In 1971 Eindhoven council was already announcing: 'The centre will be an example of the way modern developments in the commercial, socio-cultural and educational fields can be materialised in an urban development and architectural design.'¹⁰

In the Karregat everything was openly connected to every-

[akoestische panelen] in de vorm van door de staalconstructie heen gevlochten worsten. 't Karregat, dat eerst bedacht was als een winkelcentrum waarin ook sociaal-maatschappelijke voorzieningen een plaats zouden kunnen krijgen, werd uiteindelijk voor meer dan de helft bestemd voor onderwijs en voor slechts 18% gebruikt door winkels.

De verwachtingen aangaande het nieuwe wijkcentrum waren hooggespannen. Al in 1971 verkondigde de gemeente Eindhoven: 'Het centrum wordt een voorbeeld op welke wijze de moderne ontwikkelingen op commercieel, sociaal-cultureel en onderwijskundig terrein in een stedenbouwkundige en architectonische vormgeving kunnen worden geconcretiseerd.'¹⁰

In 't Karregat stond alles met elkaar in open verbinding, alleen 's avonds na sluitingstijd werden de winkels en de bibliotheek afgesloten met een hek. Organisaties en bedrijven maakten gebruik van elkaars faciliteiten. Zo ging de bar om 8 uur 's morgens open omdat ze tevens dienst deed als wachtkamer voor de dokter. Buiten de bibliotheek stonden een grote leestafel en een tijdschriftenrek zodat dokters- en cafébezoekers ook buiten bibliotheekuren de krant konden lezen. De bibliotheek was ook schoolbibliotheek en de rekenlessen op school werden in de supermarkt in praktijk gebracht.

"'t Karregat wil het hele wijkgebeuren door elkaar weven en zo een bijzonder levendig en dagelijks ontmoetingspunt voor de bewoners zijn; een centrum waar niet alleen overdag maar ook 's avonds en in het weekeinde van alles te beleven is. Kortom, een "feest" van een wijkcentrum waar de mensen vanzelf naar toe komen', aldus C. van Zwet, wethouder openbare werken in Eindhoven, kort na de opening.¹¹ En het werkte. 't Karregat bruide en swingde. De carnavalsvereniging de Karreknarren hielden in 'de kuil' hun feesten, de jaarlijkse Jazznight Eindhoven en de country & westernfestivals trokken meer dan 1500 bezoekers, er werden koffieconcerten georganiseerd en films vertoond. Het beheer van de gemeenschappelijke ruimtes was in handen van de bewoners zelf. Zij exploiteerden ook de bar waarvan de baten ten goede kwamen aan de organisatie van de verschillende evenementen – drinken voor het goede doel.

8
't Karregat Eindhoven [1973],
Streekarchief Eindhoven.

10
'Ook Eindhoven krijgt zijn "experimentele" woonwijk', *Cobouw*,
30 maart 1971, p. 57.

9
In 't Karregat werden een katholieke kleuterschool gevestigd (4 klassen), een katholieke basisschool (13 klassen), een openbare kleuterschool (2 klassen) en een openbare basisschool (7 klassen).

11
C.J. van Zwet, 't Karregat in de Eindhovense gemeenschap, *Bouw*, 52 (1973), pp. 1581-1582.

thing else, and only in the evening, after closing time, were the shops and library closed off by a gate. Organisations and companies made use of each other's facilities. For instance, the bar opened at 8 o'clock in the morning because it was also the doctor's waiting room. Outside the library was a large reading table and a magazine rack so that visitors to the doctor and café could also read the paper outside library hours. The library was also a school library and the arithmetic lessons were put into practice in the supermarket.

'The Karregat is intended to interweave all the activities of the district and thereby act as an exceptionally lively and everyday meeting point for the residents; a centre where all manner of things can be enjoyed, not only during the day but also in the evenings and at weekends. In short, a "festive" neighbourhood centre where people come natu-

rally', according to C. van Zwet, Eindhoven's alderman for public works shortly after the opening.¹¹ And it worked. The Karregat sparkled and swung. The Karreknarren carnival club held its festivities in 'de Kuil', the annual Jazznight Eindhoven and the country & western festivals drew more than 1500 visitors, coffee-time concerts were given and films shown. The communal spaces were managed by the residents themselves. They also ran the bar, whose revenue went into the organisation of the various events – drinking for a good cause.

The Karregat was a building that was deliberately intended not to be finished, with which the residents could carry on tinkering; the communal living room of Herzenbroek, alive everyday and at all times.

A few months after the Karregat was handed over for use the magazine *Bouw* devoted

no less than 27 pages to it. This phenomenon was discussed from the points of view of maintenance and management, education, social aspects, and also regarding construction and acoustics.¹²

Despite all the optimistic noises, dark clouds soon appeared on the horizon. The first problems were due to the

8
't Karregat Eindhoven [1973], Streekarchief Eindhoven.

9
The Karregat housed a Catholic nursery school (4 classes), a Catholic primary school (13 classes), a state nursery school (2 classes) and a state primary school (7 classes).

10
'Ook Eindhoven krijgt zijn "experimentele" woonwijk', *Cobouw*, March 3, 1971, p. 57.

11
C.J. van Zwet, 't Karregat in de Eindhovense gemeenschap', *Bouw*, 52, 1973, pp. 1581-1582.

12
Ibid.

't Karregat was een gebouw dat bewust niet af moest zijn, waar buurtbewoners nog aan konden sleutelen; de gemeenschappelijke huiskamer van Herzenbroeken, levendigheid op alle dagen en alle uren.

Een paar maanden nadat 't Karregat was opgeleverd wijdde het tijdschrift *Bouw* er maar liefst 27 pagina's aan. Het fenomeen werd vanuit verschillende benaderingen besproken, vanuit de onderhouds- en beheersoptiek, vanuit een pedagogisch standpunt, een sociaal-maatschappelijk standpunt, maar ook de constructie en akoestiek kwamen aan de orde.¹²

Ondanks alle optimistische geluiden verschenen al vrij snel donkere wolken aan de hemel. Het ontstaan van de eerste problemen in 't Karregat is toe te schrijven aan het concept van 'de school zonder muren'. Met de school zonder muren wilde men de betrokkenheid van de ouders vergroten, streefde men naar een vergroting van de integratiemogelijkheden van kleuter- en basisonderwijs, samenwerking tussen de verschillende scholen van verschillende richtingen en integratie van het schoolgebouw met andere voorzieningen. Daarnaast vroegen nieuwe ontwikkelingen in het onderwijs om een schoolgebouw met flexibele indelingsmogelijkheden.¹³Tijdens de ontwerpfases van 't Karregat waren er conflicten over de haal-

baarheid van een school zonder muren. Sommigen vreesden afkeuring van de plannen door de onderwijsinspecteur, onder meer omdat niet kon worden voldaan aan de bouwvoorschriften die gelden voor scholen. Nadat Van Klingereren zelf de ministeries van O&W en CRM had bezocht om zijn plan toe te lichten, zegde O&W toe het scholenplan Herzenbroeken aan te merken als experimenteel, waardoor de scholen niet meer aan de bouwvoorschriften hoeven te voldoen.¹⁴ De echte problemen ontstonden kort na de opening toen bleek dat er grote onduidelijkheid heerste bij de onderwijzers en schoolleiding over de toe te passen onderwijsmethodiek; ook ontbrak deugdelijk lesmateriaal. Dit alles, gevoegd bij de fysische omstandigheden: droog, stoffig en lawaaiig, werd menig onderwijzer snel te veel.

Vier jaar na de opening van 't Karregat werd besloten tot een grootschalige verbouwing. Een verbouwing die het definitieve einde van het schoollandschap betekende. Muren werden opgetrokken, er kon weer klassikaal les worden gegeven. Deze muren waren overigens grotendeels van glas, zodat de visuele openheid wel degelijk bewaard bleef. Ook mét muren waren de scholen van 't Karregat veel opener en transparanter dan welke school van die tijd ook.

Betekent het mislukken van het totaal open

concept of the 'school without walls'. This was intended to increase parent involvement, expand the possibilities of integrating nursery and primary education, encourage cooperation between schools in different systems and the integration of the school building with other amenities. In addition, new developments in education required a school building that was possible to divide up in a flexible way.¹³ During the design stages of the Karregat there had been conflicts about the feasibility of a school without walls. Some feared the plans would be rejected by the education inspector, among other things because they could not comply with the building regulations for schools. After Van Klingereren had himself visited the Ministries of Welfare, Health & Cultural Affairs and Public Works to explain his plan, Public Works agreed to regard the Herzen-

broeken schools plan as experimental, so that the schools no longer had to comply with the building regulations.¹⁴The real problems arose shortly after the opening, when it turned out that there was a great lack of clarity among the teachers and heads about the educational methods to be applied, and that proper teaching materials were also missing. This, added to the physical conditions: dry, stuffy and noisy, soon became too much for many teachers.

Four years after the Karregat was opened it was decided to carry out a large-scale conversion. This signalled a definitive end to the school landscape. Walls were built and lessons in the classical sense could be given again. These walls were in fact largely in glass, so the visual openness was retained. Even with walls, the Karregat schools were much more open and transparent than any other

school at that time.

Does the failure of the totally open school landscape mean that the Karregat as a whole was a failure? On the occasion of the reopening of the schools, *Het Eindhovens Dagblad* wrote that the Karregat was a success on every front because it was exemplary of a centre that genuinely forms the heart of a district. A community centre of the best sort, of which only the schools did not work.¹⁵The same conclusions had been reached in an assessment made several years previously.¹⁶The building was said to be a success in combining several functions in one building and the participation of the inhabitants, so that a true neighbourhood community was able to take shape in a short time. It was precisely because of this active participation by the inhabitants, with more than 300 volunteers actively involved, that *de Volkskrant* considered it a

schoollandschap ook dat 't Karregat in zijn gehele opzet mislukt is? Ter gelegenheid van de heropening van de scholen werd in *Het Eindhovens Dagblad* geschreven dat 't Karregat een succes op alle fronten was omdat het model kon staan voor een centrum dat werkelijk het zwaartepunt van de wijk vormde. Een ontmoetingscentrum optima forma, waarvan alleen de scholen zijn mislukt.¹⁵ Een aantal jaren eerder was men in een evaluatie van 't Karregat eveneens tot deze conclusies gekomen.¹⁶ Het gebouw werd geslaagd genoemd wat betreft het samenbrengen van meerdere functies in een gebouw en de participatie van de bewoners, waardoor in korte tijd een ware wijkgemeenschap kon ontstaan. Juist vanwege deze actieve bewonersparticipatie – in 't Karregat zijn meer dan 300 vrijwilligers actief – bestempelt *de Volkskrant* het als een gevaarlijk gebouw. 'Het deelnemen van veel vrouwen aan de activiteiten (...) levert binnen de gezinnen soms problemen op omdat er geen antwoord gevonden kan worden op de vraag wie er op de kinderen moet passen', schreef M. Ruyter in 1974, 'voorts heeft een veelheid van activiteiten, waartoe 't Karregat als het ware uitnodigt, geleid tot veel informele contacten, waardoor de gezinsstructuur onder druk is komen te staan.'¹⁷ Winkeliers, cafémedewerkers waren allemaal van mening dat het samenbrengen van de verschillende

functies omzetverhogend werkte, volgens het bibliotheekpersoneel werd er meer gelezen en in het sociaal-medisch centrum meende men dat het drempelverlagend werkte.

Eind jaren tachtig raakte het voortbestaan van 't Karregat door economische factoren in gevaar. De supermarkt wilde meer winkeloppervlakte huren en dreigde naar elders te vertrekken. Men ging

12
Ibidem.

13
Met het invoeren van de Mamoetwet in 1968 hoopte men programmeuze bij de leerlingen te realiseren. Om de onderwijsvernieuwingen optimaal door te voeren zou een nieuw type schoolgebouw nodig zijn.

14
Notitie van C. Notten aan de afdeling MW gedateerd 3 februari 1971 (archieff BDI Gemeente Eindhoven).

15
K. Kertsen, 'Scholen viereinde mislukt experiment', *Eindhovens Dagblad*, 21 april 1980, p. 4.

16
N.M. Spek, *Herzenbroeken, Karregat; evaluatie en toekomst*, Eindhoven, 1976 (Streekarchieff Eindhoven).

17
M. Ruyter, 'Karregat is een gevaarlijk gebouw', *de Volkskrant*, 9 maart 1974, p. 13. De opmerking over de ontvricting van de gezinsstructuur berust op enige waarheid: de wijk Herzenbroek kreeg te maken met echtscheidingen en nieuwe relaties onder buurtbewoners. Sommigen meenden dat de sociale interactie die 't Karregat katalyseerde hier mede debet aan was. Het verhaal gaat dat op een dag twee autobussen vol met bewoners uit Herzenbroeken vanaf 't Karregat naar de rechtbank in 's-Hertogenbosch togen om daar collectief hun echtscheiding te laten uitspreken.

dangerous building. 'The fact that lots of women take part in the activities (...) sometimes leads to problems in families because no answer is found to the question of who has to look after the children', M. Ruyter wrote in 1974. 'In addition, an abundance of activities, which the Karregat encourages, has led to a great many informal contacts whereby the family structure has come under pressure.'¹⁷ Shopkeepers and café staff all think that the combination of the various functions serves to increase turnover, according to the library staff people read more and the social-medical centre thinks it lowers thresholds.

In the late eighties the continued existence of the Karregat was in danger for economic reasons. The supermarket wanted to rent more floor area and threatened to move elsewhere. People started to doubt the

value of the events held there, because venues were being built elsewhere in Eindhoven. In short, the question arose whether the Karregat should be demolished or not. It was decided to radically renovate the building once more. In the new plan each part could be used separately. New solid facades were installed, walls were built all around the interior, and the various amenities can only be reached by their own individual entrances in the outer facade. The Karregat was originally a transparent and open building, where the boundary between indoors and outdoors had been removed, but where one only really discovered everything that happened inside once one had entered it. After this conversion it became a closed bastion and everything was divided into clots. There is no longer any nuisance, no more space for unexpected encounters.¹⁸

13
With the introduction of the Mamoet law in 1968, it was hoped that it would be possible to give the pupils a choice of curriculum. A new type of school building would be needed to implement this educational renewal in optimum conditions.

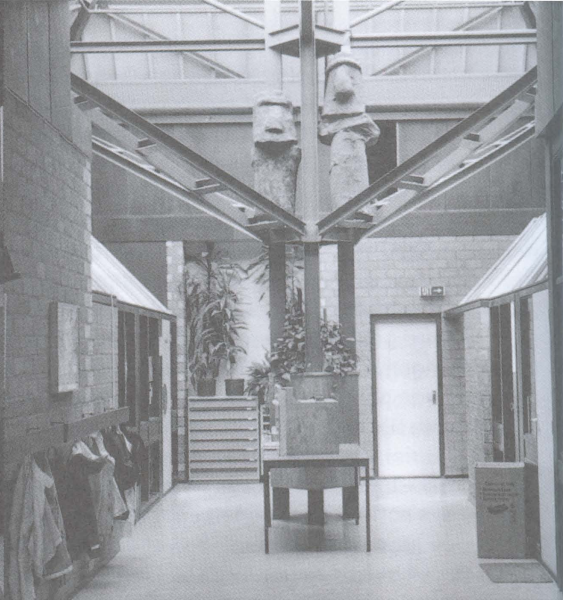
14
Memo from C. Notten to MW dept. dated February 3, 1971 (archives of BDI, Gemeente Eindhoven).

15
K. Kertsen, 'Scholen viereinde mislukt experiment', *Eindhovens Dagblad*, April 21, 1980, p. 4.

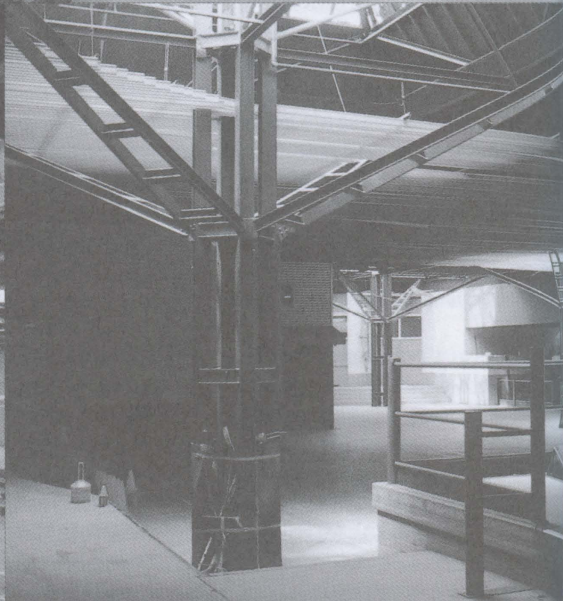
16
N.M. Spek, *Herzenbroeken, Karregat; evaluatie en toekomst*, Eindhoven, 1976 (Eindhoven area archives).

17
Ruyter, 'Karregat is een gevaarlijk gebouw', *de Volkskrant*, 9-3-1974, p. 13. The remark about the permanent breakdown of the family structure holds some truth: the Herzenbroek district was faced with divorces and new relationships between the residents of the district. Some people thought that the social interaction that the Karregat catalysed was likely to be one of the causes. The story goes that one day two coaches full of residents of Herzenbroek left the Karregat for the law courts in Den Bosch to have their divorces pronounced collectively.

School zonder muren / School without walls
School met muren, 2001 / School with walls, 2001

Zitkui eind jaren zeventig / Sunken sitting area in the late 70s
Zitkui, 2001 / Sunken sitting area, 2001

Winkelgebied eind jaren zeventig / Shopping area in the late 70s
Supermarkt, 2001 / Supermarket, 2001

twijfelen aan de noodzaak van het evenementendeel omdat elders in Eindhoven andere evenementhallen werden neergezet. Kortom, de vraag werd gesteld of 't Karregat moest worden afgebroken of niet. Besloten werd om het gebouw nogmaals ingrijpend te renoveren. In de nieuwe opzet zijn alle delen afzonderlijk te exploiteren. Er werden nieuwe – dichte – gevels geplaatst, binnen werden overal muren opgetrokken, de verschillende voorzieningen zijn alleen nog maar via een eigen entree aan de buitengevel te bereiken. Was 't Karregat van oorsprong een transparant en open gebouw, waar de grens tussen binnen en buiten was opgeheven, maar waar men eenmaal binnen pas echt ontdekte water allemaal gebeurde, na de verbouwing is het een gesloten bastion geworden en is alles in klonten opgedeeld. Er is geen storing meer, geen plaats meer voor onverwachte ontmoetingen.¹⁸

't Karregat was in alle opzichten een experiment: sociaal, qua gebouwtype en wat betreft eigendomsconstructie – ontwikkeld door en eigendom van gemeente en projectontwikkelaar. Een multifunctioneel gedacht gebouw dat werd ingezet om een samenlevingsideaal te realiseren. 't Karregat is in dat opzicht het meest concrete voorbeeld van architectuur als politiek instrument in Nederland. De werkelijkheid bleek weerbarstig. De samenleving veranderde, maar anders dan men had gehoopt.

Het wij-gevoel van de jaren zeventig werd niet gedeeld door de ik-generatie van de jaren tachtig. Het gebouw bleek veranderende omstandigheden niet te kunnen opnemen, misschien vooral niet te *willen* opnemen.

Het failliet van 't Karregat betekent niet automatisch dat Van Klingerens ideeën niet meer van deze tijd zijn. In onze huidige maatschappij zijn opnieuw tendensen waar te nemen van ruimtelijke en sociale segregatie. Ook wordt met een zekere regelmaat opgeroepen tot meer tolerantie. Storing en ontklonten kunnen nog steeds actuele thema's zijn.

Het huidige debat rond verdichting en functiemenging staat zelfs dicht bij de uitgangspunten van 't Karregat. Je kunt je daarbij afvragen wie er naïefer is: Van Klingerens die dacht de maatschappij te kunnen veranderen met zijn architectuur of de huidige generatie architecten die denkt architectuur te kunnen bedrijven zonder zich rekenschap te hoeven of te kunnen geven van de maatschappelijke consequenties van hun handelen.

18

Anno 2001 wordt opnieuw de vraag gesteld of het economisch rendabel is 't Karregat te herstructureren of dat het beter afgebroken kan worden. Eén van de opties die wordt bestudeerd

is een plan voor behoud waarbij na verbouw sprake zal zijn van een grotere visuele openheid in 't Karregat zelf ook wordt onderzocht op welke wijze de scholen en het buurthuis van elkaars faciliteiten gebruik kunnen maken.

The Karregat was in every respect an experiment: socially, and regarding building type and ownership structure – developed by and the property of the local authority and a project developer. A multifunctionally-conceived building that was used to achieve a social ideal. In this respect the Karregat is the Netherlands' most concrete example of architecture as a political instrument. Reality turned out to be wilful. Society changed, but differently than had been hoped. The 'we-feeling' of the seventies was not shared by the 'I-generation' of the eighties. The building turned out not to be able to absorb the changing circumstances, perhaps did not *want* to absorb them.

The bankruptcy of the Karregat does not automatically signify that Van Klingerens' ideas are no longer relevant today. In our present society one can again observe tendencies

towards spatial and social segregation. Even though there are regular calls for more tolerance. Nuisance and declotting are at times still relevant topics.

The present debate on condensed building and combination of functions are in fact close to the basic principles of the Karregat. You may wonder who is the more naive: Van Klingerens, who thought he could change society by his architecture, or the present generation of architects who think they can practise architecture without having or being able to take account of the social consequences of their actions.

Translation: Gregory Ball

18

In 2001 the question has again arisen whether it is economically feasible to restructure the Karregat again or should be demolished. One of the options being studied is a plan for preservation whereby, after conversion, there will be greater visual openness inside the Karregat itself, and there is also an investigation into ways the schools and the community centre can use each other's facilities.